

РОЗДІЛ 6 ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 82.0

МЕТОНІМІЯ І МЕТАФОРА: ПИТАННЯ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПОНЯТЬ METONYMY AND METAPHOR: THE QUESTION OF THEIR DIFFERENCE

Гладка В.А.,
Київський національний університет імені Траса Шевченка

У статті детально розглянуто питання щодо розмежування понять метафори та метонімії. З огляду на лінгвокогнітивні та мовленнєво-мисленнєві ознаки останньої автор позиціонує метонімію як спосіб концептуалізації і категоризації дійсності, з одного боку, а з іншого – як когнітивний механізм перенесення одного поняття на позначення іншого в межах однієї концептуальної сфери або однієї комунікативної ситуації.

Ключові слова: метафора, метонімія, когнітивна семантика, концептуальна сфера.

В статье подробно рассмотрены вопросы разграничения понятий метафоры и метонимии. Учитывая лингвокогнитивный и речевой-мыслительные признаки последней, автор позиционирует метонимию как способ концептуализации и категоризации действительности, с одной стороны, а с другой – как когнитивный механизм переноса одного понятия для обозначения другого в пределах одной концептуальной сферы или одной коммуникативной ситуации.

Ключевые слова: метафора, метонимия, когнитивная семантика, концептуальная сфера.

The article discusses in detail the delineation of the concepts of metaphor and metonymy. Taking into account the lingo-cognitive and speech-thinking features of the latter, the author positions metonymy as a way of conceptualization and categorization of reality, on the one hand, and on the other hand – as a cognitive mechanism for the transfer of one concept to the designation of another within a single conceptual sphere or one communicative situation.

Key words: metaphor, metonymy, cognitive semantics, conceptual sphere.

Постановка проблеми. Розвиток когнітивного підходу, який розглядає мовні форми як результат концептуалізації світу людською свідомістю, а їх значення – як результат певних структурних знань, концептів, охоплених мовними знаками, дає змогу глибше зрозуміти процеси «ословлення» людиною навколишньої дійсності, уможливує проникнення в механізм творення нашою свідомістю нових слів і виразів, необхідних для фіксації змін, які відбуваються в реальній картині світу. Одним із ефективних засобів концептуалізації елементів дійсності є метонімія, яку сьогодні витлумачують не лише як одну із властивих мові універсалій, як тип семантичного зсуву, перенесення назви з одного предмета на інший за ознакою суміжності асоціацій, а й як одну з когнітивних моделей пізнання світу. Пильна увага дослідників до названого явища з позиції когнітивної семантики визначає актуальність також нашої розвідки.

Стан опрацювання. Як один із продуктивних креативних засобів збагачення мови, метонімія лише віднедавна стала центром уваги

дослідників, перебуваючи в тіні спорідненого з нею явища метафори. Як своєрідне доповнення останньої, вона отримувала спільне з нею визначення, за яким вона витлумачувалася як переосмислення на основі подібності або аналогії ознак у понятійному відображенні позначуваного об'єкта (Е.С. Азнаурова, І.В. Арнольд, А.М. Баранов, Ю.М. Караулов, О.С. Кубрякова, О.Л. Новиков, О.О. Уфимцева та ін.). Сьогодні науковці, чітко розмежовуючи поняття системно-мовної і мовленнєвої метонімії, а також з огляду на їх взаємозв'язок у комунікативній діяльності, вивчають це явище в різних площинах, зокрема як окремий спосіб номінації та інструмент семантичної деривації (Г.І. Кустова, О.В. Падучева та ін.), як один з естетичних засобів організації тексту (О.В. Раєвська, О.О. Тараненко та ін.), як окремий від метафори троп (Л.І. Кузнєцова, О.Л. Новиков, І.І. Остапчук та ін.); досліджують зв'язок метонімії з прагматикою висловлювання (П.Я. Гальперин та ін.) тощо. На основі цього метонімію визначають як «семіотичну закономірність, що виявляється у перенесенні позначень одного компонента події

на інший, імені класу об'єктів і цілого на частину за суміжністю у межах однієї ситуації» [9, с. 204], як «перенесення найменування явищ, предметів та їхніх ознак за суміжністю або – ширше – за їхнім зв'язком у просторі й у часі» [2, с. 30]. Однак, незважаючи на усвідомлення відокремленого статусу метонімії, лінгвісти продовжують вивчати її через призму спільних і відмінних рис із метафорою. Аналіз наукових поглядів щодо диференціації явищ метафоризації і метонімізації допоміг нам узагальнити і доповнити це питання власними спостереженнями, у висвітленні яких і полягає основна мета статті.

Виклад основного матеріалу. Історія дослідження метонімії розпочинається із праць античних філософів, де вона розглядалася традиційно як стилістична фігура, троп, зображально-виражальний засіб мовлення (Аристотель, Цицерон). Лише Квінтіліан вважав її містким зображально-виражальним засобом віршованого та прозового мовлення, а головне – окремим від метафори явищем. За його словами, «[м]етонімічне зіставлення предметів відбувається не за ознакою їхньої схожості [як у разі метафори], а за ознакою суміжності, тобто належності їх до одного кола явищ, до понять одного порядку, пов'язаних часовими, просторовими, причино-наслідковими та іншими відношеннями (...) [У разі метонімії] замість слова, що точно відповідає предмету, підставляють інше з тим самим значенням, запозиченим від предмета, який перебуває з ним у тісному взаємозв'язку» [1, с. 218]. У такий спосіб, продовжує римський оратор, «перейменування запозичує у споріднених і близьких предметів назви, під якими розуміють речі, неназвані їхніми справжніми іменами» [там само, с. 222].

З розвитком семантичного підходу ґрунтовно досліджується семантична природа окресленого феномена, де метонімія витлумачується як лексичний спосіб вираження певних зв'язків і відношень, як неускладнене формальними змінами перенесення найменування (див., наприклад, праці Ю.Д. Апресяна, О.Л. Гінзбурга, О.В. Калиніна, О.О. Тараненка, Д.М. Шмельова, Р.О. Якобсона та ін.). Науковці констатують, що як за метонімії, так і за метафори відбувається перенесення найменування поняття А на поняття В. Водночас у разі метонімії поняття А і В залишаються незмінними, при цьому в найменуванні поняття В акцентується на певній його денотативній семантичній ознаці. У разі метафори відбувається неминуче взаємопроникнення ознак понять А і В цих семіотичних одиниць через їхні категорійні й денотативні семантичні компо-

ненти, в результаті чого формується нове поняття [7, с. 177]. Описуючи метафоричне переосмислення у цьому ракурсі, Л.С. Виготський пише: «Ми ніби піднімаємося над поняттям А, а потім спускаємося до поняття В. Але це своєрідне подолання структурних залежностей стає можливим лише завдяки наявності певних відношень спільності між поняттями» [4, с. 283]. Очевидно, з тих же міркувань В.М. Телія пов'язує метафоризацію зі словопородженням: «Описати техніку метафори, тобто те, як вона організовує нове значення, – значить описати метафору як модель, аналогічну словотвірним або синтаксичним моделям. Однак модель метафори – складніший механізм, оскільки вона породжує абсолютно нові мовні об'єкти (...) шляхом взаємодії гетерогенних сутностей, які беруть участь у метафоричному синтезі» [11, с. 183].

У такий спосіб, по-перше, метонімія являє собою суміщення сем, смислопородження за зв'язками в денотативному семантичному полі, тоді як метафора – за категорійністю, за ієрархією у зв'язках сем. Цікаву думку з цього приводу висловлює сучасний польський дослідник М. Лабашук, називаючи перенесення за подібністю «вертикальною семантизацією», а перенесення за суміжністю, за найбільш стійкими зв'язками (від ознаки на те, що вона позначає) – «горизонтальною семантизацією» [7, с. 177]. По-друге, метафора відображає уточнення, ускладнення, невидиму інтелектуальну напругу в свідомості людини, тоді як метонімія – спрощення, економію мовленнєво-мисленнєвих зусиль. Аналогічного погляду дотримується українська дослідниця І.І. Остапчук. На її переконання, «метафора [являє собою] процес семантичний, [який передбачає] взаємне зближення двох недотичних семантичних сфер у результаті предикації суб'єкту незвичної оцінки, а метонімія – процес семіотичний, феномен субституції суміжних понять» [8, с. 54].

Саме на основі останніх ознак метонімії та метафори базують свою теорію науковці, вивчаючи ці явища з позиції синтаксичної семантики, семантики референцій, ураховуючи при цьому виконувані ними функції у мові та мовленні (Н.Д. Арутюнова, В.В. Зайцева, Є. Курилович, О.О. Тараненко, Р.О. Якобсон та ін.). По-перше, як зазначають вони, в мовленні метонімія руйнує лексичну синтагматику словосполучення й речення за рахунок еліпсису та семантичної конденсації змісту згорнутої сполуки в одному слові, наприклад: *lire du Hugo* замість *lire les romans de Hugo*. Однак проти розуміння метонімії як конденсованого словосполучення виступає О.О. Тараненко:

«У такому разі ототожнюються два типи семантичних процесів і, отже, два принципово різних типи суміжності, що лежать в основі цих процесів, – позамовна (предметно-поняттєва) та власне мовна (текстуальна)» [10, с. 20]. Якщо, на думку науковця, «в разі еліпсису (...) має місце елімінація, пропуск мовної одиниці, яка може бути зрозумілою і без експлікації, тобто змінюють (скорочують) форму за фактичної незмінності змісту, то за метонімії, навпаки, відбувається зміна (розширення або звуження) змісту за незмінності форми» [там само].

По-друге, метонімія тяжіє до позиції суб'єкта та інших референційних членів речення і, на відміну від метафори, не може вживатися в позиції предиката. Детальніше до пояснення цього питання підійшла Н.Д. Арутюнова. На її переконання, метафора позначає не предмет, а його ознаки, зазначаючи в такий спосіб «часткової ад'єктивності». У такий спосіб, виконуючи функцію характеристики об'єкта номінації, вона переважно відіграє роль предиката [3, с. 349]. Зважаючи на особливості цього явища, а також вивчаючи їхню роль у процесі семіотизації, І.М. Кобозєва називає основними функціями метафори евристичну (конструктивну), тобто осмислення нових реалій, та деконструктивну, тобто руйнування вже існуючих стереотипів свідомості [6]. У разі метонімії мова йде не про надання частини ознак одного концепта іншому, а про референційний зсув: ЛО, яка реалізує перший концепт, бере на себе референційну функцію тієї ЛО, яка реалізує другий концепт. Як наслідок, для метонімії типовим стає виконання ідентифікаційної, або індивідуалізуючої, функції щодо конкретних предметів, тобто дає змогу адресату мовлення виокремити об'єкт з області спостережуваного, відрізнити його від інших наявних разом із ним об'єктів [2, с. 31–32].

Аналогічні міркування спостерігаємо в працях Р.О. Якобсона, який протиставляв метонімію і метафору з позиції логіко-психологічного аналізу. Насамперед він розмежовував їх з огляду на два типи афазії, пов'язаних із руйнуванням асоціації за суміжністю та схожістю [12]. Вважаючи обидва явища знаковим перенесенням, науковець стверджує, що метафора представляє парадигматичний полюс мови, оскільки базується на заміщенні, а метонімія – синтагматичний полюс, оскільки його використання уможливорює заміну знаком цілої синтагми [там само, с. 130]. Тому, на думку Р.О. Якобсона, метафора, обслуговуючи загалом раціонально-логічний, а також образно-естетичний тип мислення, виконує логічну, системоформуючу, типологічну або класифікаційну

функцію. Метонімія ж як прояв побутово-практичної мовної діяльності й естетичного типу мислення виконує відповідно функцію вільного варіювання зв'язків ознак у межах видимого поля, звичного чуттєвого досвіду або звичних понятійних відношень ознак. У такий спосіб смислоформуючі механізми метонімії загалом засновані на чуттєвому спогляданні [там само].

До подібного висновку дійшов також М. Лабашук, досліджуючи ці два явища з позиції зв'язку мови і мислення. Визначаючи їх як два способи реалізації мовленнєво-мисленнєвої (або зображальної) мети, польський дослідник витлумачує метонімію як шлях емоційного, чуттєво-споглядального аналітичного вичленування з обсягу поняття ознак, властивих (з позиції суб'єкта формування висловлення) поняттю та мовному значенню з подальшим розгортанням їх у тема-рематичному синтаксисі [7, с. 176]. Щодо метафоричного способу, то він постає як шлях синтетичного (різного ступеню умовності) приписання ознак поняттю або мовному значенню. Іншими словами, принципова відмінність метонімії від метафори полягає в тому, що в першій синтетичність закладена раніше, а в другій вона створюється інтенцією суб'єкта [там само]. Тому, продовжує автор, метонімічний спосіб зображення буває здебільшого або міфологічним, або спонтанно чуттєво-споглядальним, тоді як метафоричний – абстрактним, рефлексивним, раціональним, умовним. Сутність способу зображення у мові визначається інтенцією та її спрямованістю на виокремлення і синтез категорійних і референційних складників [там само].

Отже, основними функціями метонімії по праву можна вважати конструктивно зв'язану, яка виникає на базі словосполуки чи речення у певній еліптичній конструкції, та ситуаційно зумовлену, яка ідентифікує конкретний предмет чи особу із суміжним предметом у певній ситуації мовлення. Іншими словами, вона може бути виведеною логічно, завдяки встановленню різних типів зв'язку між задіяними в процесі комунікації поняттями і категоріями. При цьому слід наголосити ще на кількох функціях метонімії: комунікативній, за допомогою якої досягається лаконічність і влучність висловлювання; зображальній, яка допомагає мовцю висловити власну думку; прагматичній, що створює у реципієнта певне емоційне сприйняття предмета мовлення, а також викликати позитивну або негативну оцінку до нього; евфемістичній, сутність якої полягає у повідомленні інформації, яку автор не може надати, враховуючи певні етичні міркування.

Дослідження з когнітивної семантики також доводять відмінності між цими двома процесами (Н.Д. Арутюнова, А.М. Баранов, Д.О. Добровольський, Н. Івашина, І.М. Кобозева, О.П. Левченко, Р.С. Помірко, О. Руденко, F. Antal, A. Barcelona, M.D. Borbely, G. Lakoff, S. Niemeier, M. Turner та ін.). У цій площині метафора трактується як перенесення когнітивної структури, прототипічно пов'язаної з певним мовним вираженням, із тієї понятійної сфери, до якої вона належить, в іншу; як «образна побудова, в основі якої лежить уподібнення об'єктів, що належать до різних галузей онтології» [5, с. 136–137]. Метонімія ж являє собою перенесення мовного вираження, відповідного одному з елементів когнітивної структури, на інший її елемент. Ґрунтовно аналізуючи ці два явища, G. Lakoff і M. Turner, зокрема, пропонують їх розмежовувати за такими параметрами, як-от: 1) метафора залучає два концептуальні домени, метонімія – лише один; 2) метафора налаштована на декодування, метонімія – на встановлення референції, 3) логічний зв'язок метафори відображений у вислові *is a*, а відношення у метонімії – у вислові *stand for* [13, с. 103]. Інакше кажучи, під час метонімізації свідомість залишається у межах однієї концептуальної сфери, тоді як під час метафоризації відбувається проекція однієї концептуальної сфери на іншу, тобто спостерігаємо «певного роду експансію концептів сфери ДЖЕРЕЛА, в результаті якої відбувається захоплення і засвоєння ними нової сфери – сфери ЦІЛІ» [6].

Особливий інтерес у цій площині викликає узагальнюючий підхід В. Warren, яка, насамперед, пропонує розрізняти дві метонімії: 1) референційну, яка поєднує дві сутності (напр.: *Give me a hand with this* «Простягни мені руку помічі в цьому»), і 2) пропозиційну, яка поєднує метонімічно дві пропозиції (напр.: *How did you get to the airport? – I waved down a taxi* «Як ти дістався до вокзалу? – Я взяв таксі») [15, с. 114–115]. Досліджуючи питання розмежування метонімії та метафори, вона висуває кілька критеріїв, основними з яких є такі: 1) метафора, на відміну від метонімії, гіпотетична; 2) метафора, як правило, виходить за межі синтагми, а метонімія залишається в її межах; 3) у метафорі область ДЖЕРЕЛА й область ЦІЛІ пов'язані асоціативними зв'язками; 4) концептуальна метафора, маючи різні форми мовного вираження, може пронизувати весь текст, що не властиво метонімії; 5) метафора являє собою семантичну операцію, а метонімія – синтаксичну, що пояснюється сполучуваністю одиниць за рахунок імплікації знака метонімізованого поняття [там само, с. 118].

Погоджуючись певною мірою з окресленими вище з когнітивної позиції відмінностями, зупинимось на них детальніше. Метафора, як відомо, пов'язана із семантичним перенесенням лише частини ознак зі сфери ДЖЕРЕЛА на сферу ЦІЛІ, виокремлюючи їх в останній і характеризуючи її на основі цих ознак. Поєднання частини одного концепта з іншим в єдину сутність зумовлює вертикальний характер цього зв'язку (на що вказував ще Р.О. Якобсон). Це поєднання має довільний, часом не існуючий у дійсності характер, що може зумовити в кінцевому рахунку гіпотетичність метафори (наприклад: *hirondelle d'hiver* «коминар; продавець каштанів», *aérodrome à mouches* «лисина»). У метонімії, натомість, відбувається «цілісне накладання» сфери ДЖЕРЕЛА на сферу ЦІЛІ. (На цьому, власне, наголошував R. Langacker, пропонуючи замінити висунутий класичним підходом принцип субституції *X використовується замість Y* на принцип накладання, вираженим у формулі $X + Y$ [14].) При цьому перша ніби «підминає» під себе другу, переймаючи на себе функцію референції. Це лінійне поєднання породжує згорнуту синтаксичну структуру, наприклад: *argent terroriste* «гроші для здійснення терористичних дій» замість *argent destiné à la réalisation des attentats terroristes*; *monsieur je-sais-tout* «людина, яка вдає, що має відповідь на всі питання» замість *monsieur qui répète tout le temps et fait croire qu'il sait tout*. Мовна лінійність, або синтагматичність, є наслідком розташування поряд на ментальному рівні взаємодіючих у метонімії концептуальних одиниць. Ця суміжність реальна, а не гіпотетична, як у метафорі: наявні властивості сфери ЦІЛІ (призначеність для здійснення терористичних дій; знання відповідей на всі питання) виокремлюються за рахунок експліцитно представленої сфери ДЖЕРЕЛА.

Побудова когнітивної моделі інтегрованих просторів, що виникають під час метонімізації та метафоризації, виявляє різницю в кількості задіяних у них концептосфер. Порівняймо для прикладу метафоричні неофразеологізми (1) *mordre à l'appât* «бути зацікавленим», (2) *vendre la vigne* «одружити дочку» та метонімічні неофразеологізми (3) *perdre la main* «втратити здатність працювати», (4) *mettre un coup de pression* «збентежити, засмутити» *se bouffer la gueule* «посваритися»: в першому задіяні дві різні концептосфери ТВАРИНА і ЛЮДИНА (приклад 1), РОСЛИНА і ЛЮДИНА (приклад 2), а в другому – лише одна концептосфера ЛЮДИНА (приклади 3 і 4).

Відмінність між цими двома явищами спостерігається також через призму асоціативних

та суміжних відношень. Так, за метафоричного перенесенні між двома об'єктами навколишньої дійсності можуть виникати різноманітні асоціації, які реалізуються у різних мовних виразах. Наприклад, метафоричне проектування з вихідного ментального простору *un chat* (сфера ДЖЕРЕЛА) в інтегрований простір, основним образом якого буде «людина» (сфера ЦІЛІ), відображене в таких ФО, як *chat écorché* «худа, обезформлена людина», *réveiller le chat qui dort* «напасти на небезпечну людину, але яка в цю мить веде себе спокійно», *une mine de chat fâché* «розлючений вигляд», *chat qui chie dans la braise* «людина, яка перебуває в дуже незручній і кумедній ситуації». При цьому кожен із проєктованих образів представляє різні асоціативні зв'язки: зовнішній вигляд, сутність і особливість характеру, манера поведінки тощо.

Щодо метонімії, то наявні суміжні зв'язки завжди одиничні. Так, проектування з вихідного ментального простору *une tête* в інтегрований простір, одним з образів якого буде «людина», завжди відобразатимуть зв'язок частини і цілого,

наприклад: *tête chenue* «людина у віці», *avoir la tête dans le guidon* «бути дуже зайнятим», *avoir la tête sous le billot* «наражатися на ризик», *avoir la tête à son ouvrage* «сконцентруватися на роботі», *avoir la tête ailleurs* «бути розсіяним».

Отже, детальний аналіз різних підходів до визначення сутності метонімії через призму її відмінностей від метафори вкотре демонструє зміну не лише лінгвістичних поглядів на це явище, а й методології його вивчення. Якщо в межах класичної (риторичної) і традиційної (семантично-синтаксичної) парадигм усі спроби розмежування метафори й метонімії зводилися, насамперед, до визначення типу відношень, у яких перебували їхні компоненти, то сьогодні науковці говорять про когнітивне моделювання, задіяні концептосфери, проектування образів з ментальних просторів. Цей факт вкотре доводить доцільність розгляду процесу метонімізації як лінгвокогнітивної операції з концептуалізації і категоризації людиною навколишньої дійсності, з одного боку, і як основу для подальших когнітивних механізмів – з іншого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Античные теории языка и стиля / [под. ред. О.М. Фрейденберг]. – М.-Л.: Соцэгиз, 1936. – 344 с.
2. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс / Н.Д. Арутюнова // Теория метафоры : Сборник / пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. / Вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой / общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 3–32.
3. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1999. – 896 с.
4. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. – Т. 2. Проблемы общей психологии; под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1982. – 504 с.
5. Кобозева И.М. Семантические проблемы анализа политической метафоры / И.М. Кобозева // Вестник МГУ. Серия 9. Филология. – № 6. – 2001. – С. 132–149.
6. Кобозева И.М. К формальной репрезентации метафор в рамках когнитивного подхода [Электронный ресурс] / И.М. Кобозева. – Режим доступа: www.dialog-21.ru/archive_article.asp?param=7339&y=2002&vol=6077
7. Лабашук М. Динамика структуры вербального знака в онтогенезе (методологический взгляд) / М. Лабашук [Электронный ресурс]. – АТН Bielsko-Biała, 2012. – Режим доступа: www.ujk.edu.pl/~leszczak/monograf.labaszczuk.doc
8. Остапчук І.І. Тропи та тропеїзація англомовного масмедійного дискурсу / І.І. Остапчук: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.04 – германські мови. – Львів, 2016. – 230 с.
9. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
10. Тараненко А. Языковая семантика в ее динамических аспектах: основные семантические процессы / А. Тараненко. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.
11. Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция / В.Н. Телия // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 26–52.
12. Якобсон Р.О. Два аспекта языка и два типа афатических нарушений / Р.О. Якобсон // Теория метафоры: Сборник / пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. / Вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой / общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 110–132.
13. Lakoff G. More than cool reason: A field guide to poetic metaphor / G. Lakoff, M. Turner. – Chicago: University of Chicago Press, 1989. – 230 p.
14. Langacker R. Reference-point constructions / R. Langacker // Cognitive linguistics. – 1993. – V. 4/1. – P. 1–38.
15. Warren B. An alternative account of the interpretation of referential metonymy and metaphor / B. Warren // Metaphor and metonymy in comparison and contrast; R. Dirven, R. Pöirings (eds.). – Berlin, N.Y.: Mouton de Guyter, 2002. – P. 113–130.